

061. Özbek folklorunda ölüm anlayışı ve ruh tasarımı

Mustafa NERKİZ¹

Alpaslan KARABAĞ²

APA: Nerkiz, M. & Karabağ, A. (2023). Özbek folklorunda ölüm anlayışı ve ruh tasarımı. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (32), 1059-1068. DOI: 10.29000/rumelide.1252875.

Öz

İnsan hayatının en önemli geçiş dönemlerinden birisi olan ölüm, deneyimlenemeyen bir gerçeklik olması sebebiyle binlerce yıldır insan zihnini meşgul etmektedir. Bu gizem karşısında insanoğlu, ölüm ve ölüm sonrası yaşama dair konulara açıklık getirmek amacıyla çeşitli tasarımlarda bulunmuş, inançları doğrultusunda birtakım uygulamalara başlamıştır. Bu inanış ve uygulamalar toplumların yaşam tarzına, bakış açılarına, inançlarına ve içinde buldukları duruma göre farklılıklar göstermekle birlikte, insanın evreni algılama noktasındaki benzer yaklaşımları sebebiyle bazı inanışlar ve uygulamalar benzerlikler de sergileyebilmektedir. Farklı coğrafyalarda hüküm sürmüş ve çeşitli kültür dairelerine girmiş olan Türk topluluklarında ölüm olgusuna bakış açısı, ölümü kabullenme, ölümle ilgili inanışlar ve ölüm sonrasında yapılan çeşitli uygulamalar zaman içinde bazı değişim ve dönüşümlere uğrasa da ölüm anlayışının temelini eski Türk inancının oluşturduğu görülmektedir. Türklerde ölümün bazen bir “kavuşma” ya da “geri dönüş” olarak tasavvur edildiği görülmektedir. Bazen de ölüm, korkulan bir durum olarak karşımıza çıkmakta ve ona engel olabilmek için çeşitli pratikler ortaya konmaktadır. Bu makalede Türk topluluklarından birisi olan Özbekler arasındaki ölüm olgusu ile ruh anlayışı ve bu anlayışa bağlı olarak ortaya çıkan tasarımlar, inanışlar ve uygulamalar ele alınmış, ölümün dinî ve kültürel yönü üzerinde durulmuştur. Çalışmada ölüm sonrasındaki ruh anlayışı çeşitli yönleriyle irdelenmeye çalışılmış ve genel Türk dünyası içerisinde Özbeklerin ölüm olgusuna ve ruh anlayışına olan bakış açısı çeşitli verilerle netleştirilmek istenmiştir. Elde edilen veriler ışında yapılan değerlendirmeler ise çalışmanın sonunda sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Özbekistan, ölüm, ruh, inanış

Conception of death and spirit design in Uzbek folklore

Abstract

Death, which is one of the most important transition periods of human life, has occupied the human mind for thousands of years because of being an unexplained personal experience. In the face of this mystery, mankind has made various designs in order to clarify the issues of death and life after death, and has applied to some practices in line with their beliefs. Although these beliefs and practices differ according to the lifestyles, perspectives, beliefs and situations of societies; Some beliefs and practices may also show similarities due to the similar approaches of human beings in perceiving the universe. Although the perspective of death, acceptance of death, beliefs about death and various practices after death in Turkish communities, which have ruled in different geographies and entered various cultural

¹ Dr., Öğretim Görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Hazırlık Fakültesi, Türk Dili Bölümü (Kentaу, Türkistan, Kazakistan), mustafa.nerkiz@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-6881-1390 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 19.01.2023-kabul tarihi: 20.02.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1252875]

² Öğretim Görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Hazırlık Fakültesi, Türk Dili Bölümü (Kentaу, Türkistan, Kazakistan), alpaslankarabag@outlook.com, ORCID ID: 0000-0003-3751-7196

circles, have undergone some changes and transformations over time, it is observed that the basis of the understanding of death is the old Turkish belief. It is seen that death in Turks is sometimes conceived as a "reunion" or "return". In this article, the concept of death and spirit among the Uzbeks, one of the Turkish communities, and the designs, beliefs and practices that emerged depending on this understanding, were discussed, and the religious and cultural aspects of death were emphasized. In this study, it is aimed to deal with the understanding of post-mortem of sipirit in various aspects and to clarify the perspective of the Uzbeks on the concept of death and sipirit with various data. The evaluations made in the light of the data obtained are presented at the end of the study.

Keywords: Uzbekistan, death, spirit, belief

1. Giriş

İnsan hayatının geçiş dönemlerinden sonuncusu olan ölüm, deneyimlenemeyen bir gerçeklik olması sebebiyle mahiyeti tam olarak anlaşılabilen ve sırrı çözülemeyen bir olgudur. Bilinçli bir varlık olarak ölümlü olduğunun farkında olan insanoğlu, bu bilinmezlik karşısında kaygı ve korku duyan, ölümü kendisinden uzak tutmaya çalışan bir varlık görünümünü çizmektedir. Mitik algıya göre insanoğlunun mekân ölüm tarafından devamlı tehdit edilen bir alandır. Bu durum karşısında insanoğlu, söz konusu tehlikeden korunmak ve tehlikenin yönünü çevirmek amacıyla inançları doğrultusunda çeşitli dinsel ve büyüsel uygulamalara başvurmuştur. Bu bağlamda ölüm, çeşitli kültürel yaratımların da kaynağı durumundadır.

Türkler, savaşçı bir yaşam tarzı benimsemesi sebebiyle sıkça ölümle karşı karşıya gelmişler ve ölümün çeşitli şekillerine şahit olmuşlardır. Hatta Çin kaynakları Göktürklerin savaşta ölmeye değer verdiklerinden, hastalığa yakalanıp ölmekten utandıklarından bahsetmektedir (Tsay, 2006). Türkler, gerek eski Türk inancı döneminde gerekse İslam sonrasındaki dönemde ölümü kabullenip bu hayatın fâni olduğu gerçeğini benimsemiş bir halktır. Bilge Kağan'ın, kardeşi Kültigin'in vefatından sonra dile getirdiği "*Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş*" (Ergin, 2006) sözü de bu gerçekliği kabullenmenin bir tezahürüdür.

Türk halklarında "ölüm" mutlak bir son değil, farklı bir mekânda ve boyutta yeni bir hayatın başlangıcı olarak tasavvur edilmiştir. Bu durum, bilinmeyen mekânla ve boyutla ilgili bazı tasarımların ortaya çıkmasına ve ölen kişiden ayrıldığına inanılan "*ruh*" etrafında çeşitli inanışların ve uygulamaların kümelenmesine yol açmıştır. Ölümün gerçekleşmesinden hemen önce, ölüm esnasında ve ölüm sonrasında pek çok inanış ve uygulama söz konusudur. Bu inanış ve uygulamalar, bir toplumun kültürel yaşamını ve bugüne kadar geçirdiği değişimleri ortaya koyma açısından önemli göstergelerdir.

Türk topluluklarının oldukça geniş bir alana yayılmaları, farklı kültür dairelerine girip çıkmaları ve komşu kültürlerle etkileşimleri düşünüldüğünde, bu kültürel göstergelerin oldukça değişken olduğu görülmektedir. Türklerde ölüm, ruh tasarımı ve ruhla ilgili inanışlar konusu oldukça kapsamlı olması sebebiyle bu çalışma sadece Özbekistan'la sınırlandırılmış, çalışmada Özbek halkının ölüm ve ruh olguları karşısındaki inanışları ile buna bağlı uygulamaları ele alınmıştır. Çalışmanın amacı ise Özbek halkının ölüm karşısındaki düşüncelerini, tutum ve davranışlarını tespit etmek, "*ruh*" anlayışı etrafında kümelenen inanış ve uygulamaları ortaya koymaktır. Geniş bir alana yayılan Türk kültürü, pek çok alanda olduğu gibi, ölüm konusunda da bazı benzerlikler ve farklılıklar göstermektedir. Söz konusu benzerlik ve farklılıkları Özbekistan'dan örneklerle ortaya koymak çalışmanın bir diğer amacıdır.

Çalışmada metin merkezli ve alan araştırmasına yönelik araştırma metotları birlikte kullanılmıştır. Metin merkezli yaklaşım çerçevesinde konu üzerine yapılan bilimsel çalışmalar incelenmiş ve gerekli veriler fişlenip tasnif edilerek bir bütünlük halinde çalışmaya dâhil edilmiştir. Alan araştırması metodu çerçevesinde görüşme ve kaynak kişilerden yararlanma tekniğiyle elde edilen bilgilere de çalışmada yer verilmiştir.

2. Ruh kavramı

Türk topluluklarında ölümden sonra bedenden ayrıldığına inanılan “*ruh*” kavramının çeşitli ifadelerle adlandırıldığı görülmektedir. Eski dönemlerde Türk topluluklarının geniş bir alana yayıldıkları ve etkileşimden uzak bir şekilde boylar halinde yaşadıkları düşünüldüğünde, bunun doğal bir durum olduğu ifade edilebilir. Bu durum benzer kavramların farklı şekillerde ifade edilmesini ve dolayısıyla da bir terim karmaşasını beraberinde getirmiştir.

Türklerde ölüm, genel itibariyle, çeşitli adlarla anılan ruhun ebedî olarak bedeni terk etmesi olarak tanımlanmıştır. Yaşayan canlı varlıkların, özellikle de insanların bedenlerinden ayrılarak organizmanın yaşam fonksiyonları ve ölümü hakkında karar veren “*ruhâni*” bir temel ögeyi taşıdıkları düşüncesi Türk topluluklarının inançlarının temelini oluşturmaktadır (Tryjarski, 2012). Roux ise “*ruh*”un, canlılığı temsil eden değerlerden birisi olduğunu ifade etmektedir. Bu değer hem tek tek canlılarda varlık kazanır hem de o türün bütününe birleştirilerek bir güç haline gelir. İnsan, kişisel ruhunun yanında; ailesinin, kabilesinin, aşiretinin ve hatta imparatorluğunun müşterek ruhlarına da bağlıdır (Roux, 1994).

Türklerin eski dönemlerinde varlığın büyüme ve nefes alma gibi hayat tezahürü “*tn*” sözcüğüyle ifade edilmiştir. “*Tn*” ifadesi *ruh* ve *can* anlamına gelirken (Caferoğlu, 1968), Kaşgarlı Mahmut’un söz konusu kavramı *ruh*, *nefes*, *soluk* (Kaşgarlı, 616) olarak kabul ettiği görülmektedir. İnanışa göre *tn*, sadece insanlarda değil, hayvanlarda ve bitkilerde de bulunmaktadır. Altay Türklerinde *ruh-can* mefhumu “*tn*”, “*süne*” ve “*kut*” sözcükleriyle ifade edilmiştir. *Tn* bütün canlılarda bulunurken, *süne* (ya da “*sür*”) sadece insanlarda bulunmaktadır. *Kut* ise her şeyde bulunur ve bulunduğu varlığa kutsiyet verir. Altay Türklerinin inanışına göre *tn*, *süne* ve *kut* dışında, insanın “*yula*” denilen bir eşi de vardır. İnsan uyurken “*yula*”sı her yerde dolaşabilir. Düş dediğimiz şeyler de “*yula*”nın gördüklerinden ibarettir. Ölümlerin başıboş şekilde etrafta dolaşan ruhlarına Altaylılar “*üzüt*”, Yakutlar ise “*üör*” derler (Radloff, 2008).

Kazan-Tatar Türklerinde, ölen kişinin ağzından üflemesiyle çıkan ruhunun kendi başına yaşamaya başladığına ve etrafta dolaştığına dair bir inanış vardır. Ölen kişinin ruhunun etrafta başıboş şekilde dolaştığı tasavvuru beraberinde korkuyu da getirmiştir. Ölü kültürünün yer aldığı toplumlarda bu korku oldukça baskındır. Ölen kişinin ruhunun yaşayanlara zarar verebileceği tasavvuru inanışlara ve anlatılara da yansımış durumdadır. Özellikle de “*örek*” (hortlak) ile ilgili efsanelerde bu korkunun karşılık bulduğu (Tekin, 2020) söylenebilir.

Genel olarak ele aldığımızda, Türk kültüründe ölümün bir son olmadığı görülmektedir. *Beden* fâni olsa da *ruh* ebedî bir varlık olarak tasavvur edilmiştir. Ölümden sonra bedenden ayrılan ve uçabildiğine inanılan *ruh*, farklı bir mekânda ve boyutta yeni bir hayata başlar. Bu yeni hayatın, bazı durumlarda insanların yaşam alanıyla kesişebileceğine inanılır. Bu durum, ruhlara saygı ve tazim duymakla birlikte, ruhlardan çekinip onları kendinden uzak tutma çabasını da beraberinde getirmiştir. Türk topluluklarından birisi olan Özbeklerin inanç dünyasında bu saygı ve korkuyu görebilmek, bu doğrultuda çeşitli tasarımların ve uygulamaların varlığından söz edebilmek mümkündür.

3. Özbeklerde ölüm anlayışı ile “ruh” merkezli inanışlar ve uygulamalar

3. 1. Ölüm öncesi ve ölüm anı

Özbeklerde, hastanın öleceği hissedildiği anda evindeki aynaların üzeri örtülür ve resimler saklanır (KK.1. ve KK.6.). Öleceği hissedilen insanın odasındaki tabak, bardak vb. mutfak eşyaları ile yiyecekler, can çıkarken kan sıçramasını (kon sahramasın) diye odadan çıkarılır ya da söz konusu eşyaların üzeri örtülür. Bu uygulamanın temelinde, ölüm meleği olan Azrail’in, can alma esnasında insanı kestiği inanışı yatmaktadır (Nasriddinov, 1996). Ölümü yaklaşan kişinin aile üyeleri bir yandan evi temizlemeye başlarlar. Bu esnada hasta, güneş almayan karanlık bir odaya taşınır ve başında birkaç yakın akrabası bekler. Bu sırada akrabaları, hastanın başında devamlı kelime-i şahadet (kalima-i şohodat) getirip Kur’an-ı Kerim okurlar. Bu esnada Şeytan’ın elinde bir kap su ile ölmek üzere olan kişinin imanını çalmaya geleceği düşünülür. Bu sebeple hastanın dudakları pamuk veya bir bezle ıslatılır (KK.1., KK.5. ve KK.7.). Çocuklar ve hamile kadınlar ise hastanın bulunduğu odaya sokulmazlar. Diğer akrabalar “can ürkmessin, korkmasın, kolayca çıksın” diye başka bir odada sessizce beklerler (KK.1., KK.2. ve KK.6.).

Görüldüğü üzere burada can ve ruh kavramları özdeş olarak ele alınmaktadır. Genel olarak bakıldığında, Özbekistan folklorunda insanın “*beden*”, “*can*” ve “*ruh*” olmak üzere üç kısımdan meydana geldiği düşüncesinin hâkim olduğu görülmektedir. Beden, can ve ruhla birlikte “*canlı*” olur. Can ise ruhun özü olarak düşünülmektedir. Ölüm geldiği anda can bedenden çıkar ve göğe doğru uçup gider. Ruhun ise bedeni terk ettikten sonra kuş veya başka bir canlının suretinde geri döndüğüne inanılmaktadır (Aşırov, 2002). Burada, ölüm sonrası bedenden ayrılan ruhun nereye ve nasıl gittiği soruları cevabını bulmaktadır. Ruhun kuş suretinde göğe uçup gitmesi Türklerin eski inanç sisteminde de karşımıza çıkmaktadır. Göktürkler ve Uygurlar döneminde “*öldü*” ifadesi yerine “*uçtu, şunkar (şahin) oldu*” gibi ifadeler kullanılmıştır. Ölümünden sonra kullanılan “*uçmağa vardı*” ifadesinde de esasında “*uçmak*” sözü yükselmek, havalanmak anlamından doğmuş, sonrasında da Soğdça “*cennet*” anlamına gelen “*uşmaht*” sözünün anlamı zamanla “*uçmak*” ifadesine yüklenmiştir (Turan, 1946). Ayrıca ruhun kuş şeklinde uçtuğu tasavvuru günümüzdeki Kam inancına sahip Türk toplulukları arasında da yaygındır (Buluç, 1968). Tüm bu ifadeler, ölümden sonra bedenden ayrılan ruhun ne şekilde ve nereye gittiği sorularına birer cevap teşkil etmekte ve bu eski inanışın izlerinin hâlâ Özbekler arasında yaşamaya devam ettiğini göstermektedir.

Eski Türk inanışında ölüm olgusunu algılama ve anlamlandırma noktasında en temel unsuru “*ruh inancı*” oluşturmaktadır. Ölüm anında Azrail, hastanın ruhunu almak için gelir. Genel olarak “*ruh, ervoh*” gibi adlarla anılan bu hayati unsurun bedeni terk etmesiyle ölümün gerçekleştiği düşünülür. Ruhun, son nefeste ağızdan çıktığına inanılır. Bunun yanı sıra ilk insan olan Hz. Âdem’in bedenine ruhun burnundan girdiği, bedenden çıkarken de burnundan çıkacağı inancı (KK.5.) sebebiyle ölüm anında ruhun burundan çıktığı inanışı da mevcuttur. Nemengan bölgesindeki inanışa göre ise “*can*”, insan bedeninden siyaha yakın koyu bir duman ya da buhar şeklinde uçup gider. Onu sıradan insanlar göremez, fark edemez. Sadece kalp gözü açık insanlar görebilir (KK.6.). Yaygın olan bir başka inanışa göre de insanın canı kanındadır. Bu sebeple Özbek halkı arasında ölüm sonrası “*kan çıktı, can çıktı*” (qon chiqdi - jon chiqdi) sözü oldukça yaygındır (Aşırov, 2007). Ayrıca, ruh soyut bir kavram olarak kabul edilip onun bedenine yayıldığına da inanılmaktadır (KK.1., KK.2., KK.3. ve KK.6.). Ölüm sonrasında bedenden ayrılan ruh, ölen kişinin yanında oturur ve gömülmeyi bekler. Bu yüzden Özbeklerde ölünün bir an evvel gömülmesi gerektiği inancı söz konusudur. Bunun yanında uzaktaki akrabaların cenaze törenine katılabilmesi için bazen cenazenin bekletildiği de görülmektedir (KK.5.).

Özbeklerde ölüm olgusu, fâni hayatta yolun sonu olarak değerlendirilmekte ve “o’ldi”, “vafot etdi”, “vafot qilipdi”, “öldi”, “bu dunyoni tark etdi”, “omonatini topshirdi”, “otishga hukm etdi”, “qazo qildi”, “Olloh raxmatiga oldi”, “qaytis boldi” gibi ifadelerle dile getirilmektedir. Ölen kişiye de genel olarak “mayit, o’lik, murda, jasad” denilmektedir (KK.1., KK.4., KK.5. ve KK.7.).

3.2. Ölüm sonrası dönem

Ölüm sonrasında ölen kişinin evinde müzik dinlenmez, yüksek sesle konuşulmaz, kısa kıyafetler giyilmez. Saygısızlık olmasın diye ölen kişinin yakınlarına gülümsenmez. Genellikle siyah, lacivert, mavi gibi koyu renkli kıyafetler tercih edilir. Ölen kişinin yakın akrabaları geleneksel kıyafetlerden “dòppi” ve “ton” giyip “belbog” takarlar. Diğer insanlar ise sadece dòppi ile cenaze evine gelirler (KK.1., KK.2., KK.4. ve KK.6.). Annesi ölen kişi “gul yetim” olarak adlandırılır. Eğer hem annesi hem de babası ölmüşse, o kişi “chin yetim” (gerçek yetim) olarak adlandırılır. (KK.4.)

Özbeklerde, ölünün gömülmeye hazırlanışı ise çeşitli safhaları içine almaktadır. Öncelikle ölünün yıkama işlemi gerçekleştirilir. Ölüyü yıkayan kişilere “murdashoy”, “gassal”, “yuvgiç”, “yuvuqchi” gibi adlar verilmektedir. Fergana ve Hokand etrafında “pakçi”, Harezmi bölgesinde “yuğuçi, tüzälavçi, alyüğüçi” gibi adlandırmalar kullanılmaktadır (KK.3., KK.2., KK.1., KK.5., KK.4. ve KK.6.). Genelde bu meslek babadan oğula geçmektedir. Bunun yanı sıra usta-çıraklık ilişkisi çerçevesinde birisinin yanında bu işi öğrenip bu mesleği icra edenler de bulunmaktadır. Özbeklerde kadının naaşını kadınlar, erkeklerinkini ise erkekler yıkamaktadır (KK.1. ve KK.4.).

Naaşı yıkamak için kullanılan suyun artanı uzak bir yere dökülür ve su ısıtılan kazan ters çevrilerek üzerine un serpilir. Bu uygulamanın temelinde ise ölümü aileden uzak tutma ve temiz, pak bir hayat sürme düşüncesi yatmaktadır (KK.7). Bunun yanında Türklerin eski Kam inancında ölüm sonrası hayat, yaşadığımız hayatın tersi olarak düşünülmüştür. Bu sebeple ölüm sonrasında cenaze ve yas merasimlerinde elbiseleri ters giyme, atın eyerlerini ters takma gibi bazı eşyaları ters çevirme uygulaması sıkça gözlemlenen bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Kazanı ters çevirme uygulaması da bir yandan ölen kişinin aslında yok olmadığını, sadece dünyasını değiştirdiğini sembolize ederken diğer yandan ölüm getirdiğine inanılan varlığın zararlarından korunmak, aynı evden başka bir ölünün çıkmasını ve yeni bir ölüm kazanının kurulmasını engellemek amacı taşımaktadır.

Ölen kişi yıkandıktan sonra kefenlenir. Kefenlik beyazdır. Genellikle ölümü yaklaşan yaşlı kişiler kendi kefen (teypin) paralarını ve mezarını kazacak kişiye verilecek parayı önceden hazırlarlar. Kefen biçerken makas kullanılması ve kefenin dikiminde kullanılan ipin ucunun düğümlenmesi uğursuzluk olarak kabul edilir ve aynı evden başka bir ölünün daha çıkacağına inanılır (Aşirov, 2007). Nemangan vilayetinde, ölen kişi evden baş tarafı önde gelecek şekilde çıkartılır. Ayrıca aynı evde yakın zamanda bir ölüm daha yaşanmaması için tabutun baş kısmı eşiğe üç defa değdirilir (KK.3.).

Cenaze töreni, ölüm sonrası en önemli aşamalardan birisidir. Toplumsal dayanışmanın ön plana çıkarıldığı bu tören, ailenin büyükleri ya da varsa ölen kişinin büyük oğlu tarafından bildirilir. Ölen kişinin borçları varsa bu borçları ailenin en büyük oğlu ya da en küçük oğlu üzerine alır. Eğer insan kendi canına kıymışsa onun cehenneme gideceğine inanılır ve cenaze namazı kılınmaz. Böyle kişiler sessizce gömülür (KK.5. ve KK.6.). Bu inanış, Türklerin eski inancıyla paralellik arz etmektedir. Günümüzde de Hakas Şamanizminde intihar ederek ölen kişinin ruhunun cennete gidemeyeceği, bu dünyada dönüp dolaşacağı şeklinde bir inanış mevcuttur (Davletov, 2020). Hatta Türk ve Moğol halklarında, intihar ederek canına kıymak negatif bir durum olarak algılanmış, bu kişilerin ruhlarının “olumsuz” olarak

tasarlanan yeraltına gittiği ve “*Alban, Abahu, Abası, Abaz*” gibi kötü ruhlarla ilişkilendirildiği görülmektedir (Sümer, 2014).

Ölüm sonrası en önemli işlerden birisi de mezar kazmaktır. Mezarı kazan kişiye “*gòrkov*” denir. Bazı bölgelerde gòrkovlar hem ölüyü yıkamakta hem de mezar kazmaktadır. Bunun yanında ölen kişinin akrabalarından birisi de mezar kazabilir. Mangit, Kongırat, Karluk gibi bazı Özbek boylarında “*yedi mezar kazarsan sevap kazanırsın*” inancı bulunmaktadır (Nasriddinov, 1996). Mezarı kazan gòrkav kötü bir insansa yerden çokça taş ve kaya çıkar, bazen kazma ve kürek kırılabilir; hatta yılan çıkabilir (KK.6. ve KK.7.). Eğer ölen insan kötü birisiyse ona da “*kabir azabı*” (go’r azobi) vardır. Gömüldükten sonra da onun mezarına yılanlar gelir. Dinden dönen ve “*murtağ*” (mürted) olarak adlandırılan kişiyi toprak kabul etmez inancı vardır. Mezarı kazılırken toprak çok sertse ya da bir hayvan toprağı eşeyip gömülen ölüyü çıkarırsa toprağın onu kabul etmediğı düşünülür (KK.5., KK.6. ve KK.7.). Ölen kişi eşyalarıyla gömülürse diğerk tarafta o eşyaların büyüyeceğine ve ölen kişinin bu eşyaların altında kalacağına inanılır. Bu sebeple ölen kişiyle birlikte eşyaları gömülmez. Ölüm anında bedenden ayrılan ruhun, cenaze gömüldükten sonra tekrar bedene döndüğü inancı bulunmaktadır. Bu esnada “*Münker*” ve “*Nekir*” melekleri gelip ölen kişiye sorular sorarlar. Bu sırada cevap vermesi için bütün organlara dil verilir. Bu organlara “*sizinle bir günah işledi mi?*” diye sorulacağına ve organların da cevap vereceğine inanılır (KK.5.).

Ölen kişinin arkasından söylenen ağıta “*ıığı*”, ağıt yakıp ağlayan kişilere de “*ıığıcı*” denilmektedir. Ölen kişinin yakın akrabalarından olan erkekler, söğüt ağacından yeni kesilmiş ve “*kòrà tal*” adı verilen bir asayı ellerine alarak ölü evinin etrafında ağlayıp ağıtlar yakarak gezerler. Ne kadar çok ağlarsalar ölüünün ruhunun o kadar hafifleyeceğine inanılır. Fergana’da bu şekilde ağıt yakıp ağlayan erkeklere “*Hässäkäş*” adı verilmektedir (Abdulhatov, 1999). Ölen kişiyi defnetmek için uzaktan gelen akrabalar da eve ağlayarak girerler ve ölüünün yakınlarının boynuna sarılarak ağlaşırlar. Kaşgar Derya bölgesinde buna “*boyn alär*” adı verilmektedir (Nasriddinov, 1996). Kocası ölen kadınlar ise göğüslerine vura vura ve başlarını açıp saçlarını dağıtarak ağlarlar. Bu bağlamda ortaya çıkan ve halk arasında kullanılan “*başı açık kalmak*” deyimini, kadının dul kalmasını ifade etmektedir (Aşirov, 2007). Taşkent bölgesinde ise, ölen kişinin ruhu ağırlaşır inancı sebebiyle ölü evinde ağlanmaz. Eğer ağlanacaksa da sessizce, gözyaşlarını kimseye göstermeden ağlanır (KK.5.).

Cenaze gömüldükten sonra ölen kişinin evinin önüne beyaz renkli bir örtü asılır. Aile reisi tarafından da cenazenin yıkandığı mekâna lamba ya da bir mum ile bir kap içinde su ve küçük bir ayva dalı konulur. Bu uygulama kırk gün boyunca devam eder. Ancak son zamanlarda bu uygulama yavaş yavaş ortadan kalkmış, onun yerine ölüünün gömüldüğü gün aynı anda kırk lamba yakılmaya başlanmıştır (Aşirov, 2007). Ölü evinde ateş yakmak ya da ışık açmak pek çok Türk halkında karşımıza çıkan bir durumdur. Türklerin en eski dönemlerinde bu uygulama ateş yakma şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Burada ateşin “*arındırıcı*” etkisinden de söz etmek mümkündür. Ayrıca ölüm dönemlerinde ışık “*koruyucu*” bir unsur olarak da kabul edilmiştir (Çetin, 2011). İlk başlarda ateş yakma olarak karşımıza çıkan bu uygulamanın, değişen şartlara bağlı olarak mum yakma ya da lambaları açık bırakma şeklinde süregeldiğı söylenebilir.

Özbeklerde, ruhu evden uzak tutmak için de aynaları ters çevirmek ya da üzerini örtmek (KK.5.) gibi çeşitli uygulamalara başvurulur. Esasında ayna halk inancında ışık, aydınlık ve güzellikle ilişkilendirilmektedir. Ancak ilkel topluluklarda ölen kişinin ruhunun gömülene kadar o evde olduğuna inanılmıştır. Bu sebeple aynaya bakmak, ölenin ruhuyla temas etmek olarak algılanmıştır. Birinin ölümünden sonra kendini aynada gören insanın, kendisinin de öleceğine inandığı düşünölmüştür. İlkel toplulukların yanı sıra Yahudi ve İslam kültürünün yaşandığı bazı topluluklarda bu inancın izleri

günümüzde de görülmekte, hastalık ve ölüm zamanlarında ayna ters çevrilmekte ya da üzeri bir örtüyle örtülmektedir (Sümer, 2017).

Özbek halk inanışlarına göre ölen kişinin ruhu evin belirli yerlerini mekân edinebilir. Bu inanışlardan en yaygın olanı, ölen kişinin ruhunun evdeki eşığı mekân ettiği inanışdır. Bu yüzden eşik kutsaldır. Fergana bölgesinde, boş eve girerken bile eşikte selam verilir. Çünkü orada ölmüş ruhlar hazır beklemektedir ve selam verilmediği takdirde ruhların insanlara zarar verebileceğine inanılmaktadır (Aşirov, 2007). Kimilerine göre ruhun eve geldiğine ve yakınlarına musallat olduğuna inanılmaz. Ancak bir insan öldükten sonra gömülmezse onun ruhu yeryüzünde gezebilir ve evine gidip olumsuz bir durum olduğunu yakınlarına hissettirebilir (KK.1. ve KK.5.).

Halk arasındaki inanışa göre ölen kişinin ruhu kırk gün boyunca *kelebek* şeklinde kendi evine gelmektedir. Eve geldiğinde, ön duvara asılan beyaz örtü üzerinde durur. Ondan sonra da lamba yakılan odaya geçer ve küçük ayva dalının ucundaki pamuk üzerine oturur. Buradan kendisi için kimlerin ağladığını gördüğüne inanılır (Muratoğlu vd., 1996; KK.7.). Bir kap içindeki su ise ruhun içmesi için bırakılır ve her gün yenilenir (Aşirov, 2002). Ruhun beslenebildiği, aç kaldığı takdirde yaşayan yakınlarına zarar verdiği inancı "*koku çıkarma*" (is chiqarish) denilen uygulamada da görülmektedir. Bu sebeple Özbekler, ruhu beslemek için yemekler pişirirler; mezarlıklara kâseler yerleştirerek içine yiyecek ve içecekler bırakırlar (KK.7.). Bu inanışın bir başka yansıması da ölünün kendisi için verilen ölü aşına geldiği ve yemeklerden yediği inancıdır (Muratoğlu vd., 1996). Ayrıca ölen kişinin yakınları "*bo'g'irsoq*" adı verilen hamur kızartması hazırlayarak ölmüşlerine dua ederler ve ortaya çıkan yağ kokusunun ruhu doyurduğuna inanırlar (KK.1. ve KK.7.).

Ölümden sonra ölüye hürmetsizlik olmasın diye ölü evinde üç gün yemek yapılmaz (KK.6.). Bu sırada ölü evine komşular ya da akrabalar yemek getirir. Kaşgar Derya bölgesinde bu yemeğe "*kora aşı*" denir (Nasriddinov, 1996). Harezmi bölgesinde ölünün evden çıktığı gün pilav pişirilip gelenlere dağıtılır. Ancak bu pilav yenmez, kuşların yemesi için evlerin damına serpilir. Bu yemeğe "*kokun aşı*" denir (Babacanov, 1997). Fergana'da ölü evinde "*holvaytar*" denilen bir helva hazırlanır. Bu helva hazırlanırken ortaya çıkan yağ kokusunun ölen kişinin ruhuna faydalı olacağına inanılır. Arife günleri de daha önce ölen yakınların ruhu için "*halvoytar*" yapılır (Aşirov, 2007). Nemengan'da ölü evine gelen komşu ve yakınlar yağsız yemek verilir (KK.5.). Andican'da ise ölen kişinin evinde "*atala*", "*chulu*", "*mastava*" adındaki yemekler ikram edilir. "*Atala*" ve "*chulu*" ölü ve dirilerin yemeğidir (KK.6.). İnanışa göre üç gün sonra ölen kişinin çenesi düşer. Bunun için büyük bir salonda sabah vaktinde "*aş*" verilir. Yedisinde de yemek verilir. Ölümün kırkıncı gününde, ölen kişinin etinin kemiklerinden ayrıldığı ve çok acı çektiğine inanılır. Bu yüzden onun için aş verilir ve dualar edilir (KK.1., KK.3., KK.5. ve KK.6.).

Özbeklerde genel olarak yas bir yıl sürer ve yıl boyunca söylenen matem koşuklarını ağırlıklı olarak kadınlar icra eder (Nurmatov ve Yo'ldosheva, 2007). Matem merasimi folkloru olarak adlandırılan bu unsur, genel olarak "*yig'i*" (yas) ve "*yo'qlou*"dan (ağıt) teşkil etmektedir. Yas, genel olarak ölünün defnedildiği günden itibaren başlamaktadır (Mirzayev, Turdimov, Jo'rayev, Eshonqulov ve Tilavov, 2020). Özbeklerde, ölüme yönelik ilk tepki yas şeklinde ortaya çıkar. Ağlama sesini duyan komşular, sesin geldiği evde hoş olmayan bir durumun yaşandığını düşünerek eve gelirler. Ölüm haberini veren de alan da birlikte ağlarlar. "*Ağıt*" ise işlevsel bir görünüm arz etmektedir. İnanışa göre ölen kişi için ağıt çok faydalıdır ve ağıt yakılmadan defnedilen kişi için öteki dünyanın kapısının açılmayacağına inanılır. Ağıt aracılığıyla ruhlar âlemine bir kişinin daha katıldığı haberi verilmekte, bu haberi duyan ruhlar ölen kişinin yoluna çıkıp onu karşılamaktadır (Örayeva, 2004; akt. Tuychibaev, 2021).

Ölüm sonrasında icra edilen ağıtlar, genel olarak sistemli bir görünüm arz etmezler. Bunun sebebi, matem koşuklarının o anki şartlar içinde doğaçlama olarak icra edilmesidir. Ayrıca icracı, bazen geleneksel koşukları icra ederken bazı dizeleri atlayabilir, değiştirebilir ya da geleneksel ürünlerden yeni ürünler yaratabilir. Tüm bunlar, koşuk metinlerinde değişimlere yol açmaktadır (Mirzayev, Turdimov, Jo'rayev, Eshonqulov ve Tilavov, 2020). Yas törenlerinde söylenen koşuklarda (motam qo'shiqlari) ölüm karşısında insanın kendi yaşamı, depresif yönleri, arzuları ve hayalleri kendi ifadesini bulmaktadır. Matemlerde söylenen bu manzumelerde ölüm karşısındaki derin üzüntü ifade edilirken fâni insanın sırlı ölüm hadisesi karşısındaki durumu, ölümden sonraki tekrar diriliş inancı, diriler ve ölümler dünyasından oluşan iki âlem inancı, ruhların ebediliği ve onların göze görünmeden diriler dünyasıyla ilişki içinde olması gibi mitik unsurlar ve dini itikatlar görülebilir (M. Muradova, 2008).

4. Sonuç

Özbek halkının ölüm ve ruh hakkındaki inanışlarını ele aldığımız bu çalışmada gerek İslam öncesi inançların gerekse İslami kaide ve uygulamaların ölüme olan bakıştaki tesiri dikkati çekmektedir. İslam inancı, Özbekler arasında ne kadar yaygınlaşsa da eski inanışların izlerini tamamen ortadan kaldırmamıştır. Eski geleneksel Türk inancının kalıntılarının, İslamiyet inancının tesiriyle çeşitli değişim ve dönüşümlere uğradığını gördüğümüz bu inanış ve uygulamalar, ruhlar hakkında bize çeşitli mitik veriler sunmaktadır. Bu verileri dikkate aldığımızda, Özbekistan'daki ölüm ve ruh inanışlarının, genel olarak Türk topluluklarıyla bir paralellik arz ettiğini söyleyebiliriz. Ölüm, her ne kadar fâni hayatın sonu olsa da başka bir boyutta ve mekânda ruhun yaşamaya devam ettiği görülmekte ve ölüm ötesine dair yaşam için çeşitli tasarımlar ortaya konmaktadır. Bu doğrultuda ölüm ve ölüm ötesindeki yaşam etrafında pek çok inanış ve uygulama kümelenmiştir. Bu inanış ve uygulamaların temelinde ise mitik tasavvurların izlerinin yattığını söyleyebilmek mümkündür. İslamiyet ile birlikte, diğer semavi dinlerin de olmadığı kadim dönemlerden itibaren ölümlerle başlayan ve varoluşun farklı bir boyutta ve mekânda sürdürüldüğü farklı bir dünyaya olan inanç Özbekler arasında günümüzde de devam etmektedir.

Mitik tasavvurda kişinin yaşamsal öğelerinden birisi sayılan “ruh” kavramı, Özbeklerde bedeni canlı tutan soyut bir cevher olarak görülmekte ve fiziksel ölümden sonra ruhun farklı bir surette yaşamaya devam ettiği düşünülmektedir. Ölümlerle birlikte ruh bedeni terk etmektedir. Ruh gözle görülmez ve söylediği sözler işitilmez; ancak o bizi görür ve konuştuklarımızı işitir. Ölümden sonra farklı bir boyutta yaşamaya devam eden ruh, bazı durumlarda sınırlenebilmekte ve insanlara zarar verebilmektedir. Bu ve benzeri inanışlar doğrultusunda ölen kişinin yakınları çeşitli uygulamalara başvurmaktadır. Bu uygulamaların temelinde ise atalar ruhunu hoşnut etme ve onların olası gazabından korunma amacı yatmaktadır.

Ölüm hakkında dikkat çeken bir başka nokta ise insan yaşamının döngüselligidir. Ölen kişi için kullanılan “qaytis boldi”, “qaytti” (geri döndü) gibi ifadelerin arka planında, her insanın hayatının daha doğmadan “gök” katında başladığı ve yaratıcı tarafından “yeryüzü”ne gönderildiği inancı yatmaktadır. Ölümden sonra ise tekrar yaratıcıya bir dönüş söz konusudur. Mitik tasavvurdaki bu unsur, Kur'an-ı Kerim'deki “Allah yaratmayı başlatır, sonra (dirilterek) onu tekrar eder. Sonra da O'na döndürülürsünüz” (Rûm Suresi) ayeti göz önüne alındığında İslam inancıyla da paralellik arz etmektedir.

Özbek halkı arasında ruh bedenden ayrılırken koyu bir duman, buhar, kelebek, kuş ya da başka bir canlılığın suretinde tasavvur edilmektedir. Mitik tasavvurda ruh önceleri hava, duman, buhar gibi gözle görülemeyen ama bazı insanlar tarafından hissedilen bir varlık olarak tasavvur edilmiş, sonraki

dönemlerde ise cisimlendirilerek kuş, kelebek ya da diğere varlıkların suretinde zoomorfik ya da antropomorfik nitelikler yüklenerek tasarımlanmıştır. Özbekler arasındaki inanışları ele aldığımızda, ruh hakkındaki önceki ve sonraki tasarımların birlikte yaşamaya devam ettiğini görmekteyiz.

Ölüm sonrasında, ölen kişinin evinde lamba ya da mum yakılmaktadır. Bu uygulama kırk gün boyunca devam etmektedir. Çeşitli Türk topluluklarında da görülen ve ruhun evi kolayca bulabilmesi amacıyla gerçekleştirilen bu uygulamanın Özbekler arasında da yer aldığını görmekteyiz. Bu uygulamanın işlevsel yanını bir kenara bırakırsak, tasavvur edilen ruhun olağanüstü niteliklerden yoksun olup evini bulabilmek için bazı işaretlere gereksinip duyduğunu söylemek mümkündür.

Ruh hakkında merak edilen bir diğere konu, ruhun mekân edindiğı yerle ilgilidir. Eski Türklerde ruhun kemikte, iskelette, kalpte, böbrekte, kanda vb. yerlerde var olduğı düşüncesi bilinmektedir. Özbekler arasında ise ruhun mekânı olarak çeşitli çıkarımlar söz konusudur. Bir inanışa göre ruh, tüm bedene yayılmıştır. Başka bir inanışa göre ise ruh insanın kanındadır. İnsanın can verirken “*kan sıçraması*”na inanılması da bu inanışın bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ölüm sonrasındaki bazı inanış ve uygulamalar ele alındığında, ölümden sonra ruhun yaşamaya devam ettiğı düşüncesi Özbekler arasında hâlâ varlığını sürdürmektedir. Özellikle “*koku çıkarma*” (is chiqarish) adı verilen uygulamada ruh için hazırlanan yiyecek ve içecekler ile ölünün defin işleminden hemen sonra ölü evindeki odaya bir kâse su koyma gibi uygulamalar, ruhun beslenebilir olarak tasavvur edildiğinin açık işaretleridir. Düzenlenen çeşitli merasimler ve uygulanan çeşitli pratikler de beden yok olduğuna fakat ruhun yaşadığına dair inancın belirtileri olarak göze çarpmaktadır. Ölüm, her ne kadar insanın maddî hayatının sonu olsa da manevî hayatının başlangıcı olarak algılanmakta ve ruh vasıtasıyla kişinin varlığını devam ettirdiğine inanılmaktadır. Bu durum, atalar ruhuna saygı ve ondan çekinme bağlamında ele alındığında, ölümden sonra da ruhun toplumsal etkisini devam ettirdiğı söylenebilir.

Kaynakça

Yazılı kaynaklar

- Abdulahatov, N. (1999). Özbek Halk Yığlıerining Canır Hususiyetlerige Dair, *Özbek Tili ve Edebiyatı*, No: 1, 54-57.
- Aşirov, A. (2002). “Özbek Halkı Matem Merasimleride Zerdüştiylik İzleri”, *O'zbekistan Tarihi*, Sayı : 1, 65-71.
- Aşirov, A. (2007). Özbek Halkının Kadimiy Etikad ve Merasimleri, Taşkent: Alisher , Nevaiy Namidegi , Özbekistan Milliy Kütüphanesi Neşriyatı.
- Babacanov, Y. (1997). Matem Merasimlerige Ait Etnografızmler, *Özbek Tili ve Edebiyatı*, No: 4, 57-58.
- Böriyev, A. (1994), Tirikler Kalbide Mengü, *Fen ve Turmuş*, No: 2, 25.
- Böriyev, A. - Tursunpolat, H. (2005) Özbek Halkı Bakıy Kadriyatleri, Karşı: Nasaf Neşriyatı.
- Buluç, S. (1968) “Şamanlık”, *İslam Ansiklopedisi*, C. XI.
- Caferoğlu, A. (1968). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Çetin, N. (2011). Türk Kültüründe Işık Kültü, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- Davletov, N. O. (2020). Hakas Şamanizminde Ölüm, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- İnan, A. (1998), Makaleler ve İncelemeler, C-1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Kaşgarlı Mahmud (1999). *Divanü Lugat-it- Türk* (Tercüme: Besim Atalay), C. I-IV, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Mirzayev, T. –Turdimov, Sh. – Jo’rayev, M. –Eshonqulov, J. – Tilavov, A. (2020). *O’zbek Folklori*, Toshkent
- Muradova, M. (2008). *Folklor va Etnografiya*, Toshkent: Aloqachi Nashriyoti.
- Muratoğlu, M. - Kalafat, Y. – Türkeröğlu, C. (1996). *Özbekistan-Anadolu Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları*, İstanbul: TDAV Yayınları.
- Nasriddinov, K. (1996). *Özbek Defn ve Taziye Merasimleri*, Taşkent: Abdulla Kadiriyy Namidegi Halk Merasi Neşriyati.
- Nurmatov, N. –Yo’ldosheva, N. (2007). *O’zbek Halq Musiqa İjodi*, Toshkent :G’afur G’ulom Nomidagi Nashriyot-Matbaa İjodiy Uyi.
- Öreyeva, D. (2004). *Özbek Matem Meresimleri Folklori*. Taşkent: Fen Neşriyati.
- Radloff, W. (2008). *Türklük ve Şamanlık*. (Ed.: Andaç Uğurlu), İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Roux, J. P. (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul: İşaret Yayınları.
- Sümer, N. (2014). Antik ve İlkel Toplumlarda Ölüm, *Süirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 83-116.
- Sümer, N. (2017). Mitolojik ve Dinsel Bir Sembol Olarak Ayna, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 52, Volume: 10, Issue: 52, 1367-1375.
- Tekin, F. (2020). Kazan-Tatar Türklerinin Halk Anlatılarında Ölüm, *Motif Akademi Halk Bilim Dergisi*, 13 (30), 566-579.
- Tryjarski, E. (2012), *Türkler ve Ölüm*, İstanbul : Pinhan Yayıncılık
- Tsai, L. M.(2006). Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, Çev. Ersel Kayaoğlu - Deniz Banoğlu, İstanbul: Selenge Yayınları
- Turan, O. (1946). “Türkler ve İslamiyet”, *Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 4, 457-485.
- Tuychibaev, Sh. (2021). Özbeklerde Ölümle İlgili Sözel Folklor, *Kültürel Miras Araştırmaları*, 2 (2), 60-65.

Sözlü kaynaklar

- KK.1.** Muhittinov Toxtasin, 1939, Matematik Öğretmeni, Taşkent.
- KK.2.** Muhittinov Karimjon, 1969, Asker, Taşkent.
- KK.3.** Ahmadaliyev Abduqaxxor, 1970, Kasap, Namangan.
- KK.4.** Ma’rufjon Numanov, 1992, Öğrenci, Andican.
- KK.5.** El’murod Toxtasinov, 1995, Öğrenci, Taşkent.
- KK.6.** Asilbek Roziboyev, 1999, Öğrenci, Namangan.
- KK.7.** Oybek Ahmedov, 1999, Öğrenci, Taşkent.

Not: Kaynak kişilerle yapılan görüşmeler 2019 yılının Nisan ayı içerisinde gerçekleştirilmiştir.